

Een bijzondere lamp uit Nijmegen

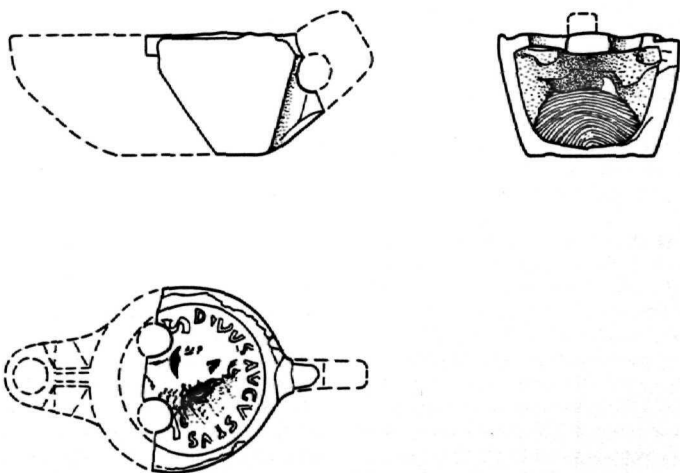
W. J. H. Willems en P. A. M. Beliën

Sinds 1986 worden door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek opgravingen uitgevoerd op het Kops Plateau te Nijmegen¹. Op het plateau zijn de sporen aangetroffen van drie opeenvolgende legerkampen, die dateren uit het begin van de Romeinse bezetting van Nederland. Het laatste van de kampen is uiterlijk ten tijde van de Bataafse opstand in 69 na Chr. of kort daarna in gebruik geraakt. De opgravingen hebben de afgelopen jaren al talrijke bijzondere vondsten opgeleverd, waaronder met name veel militaire uitrustingsstukken, maar ook aardewerk. Daaronder bevindt zich een in het voorjaar van 1991 gevonden fragment van een olielampje, met op de spiegel de afdruk van een munt². Wat rest van het lampje, zijn een deel van de bodem en de wand, het grootste deel van de spiegel en een half afgebroken oortje (afb. 1). Het

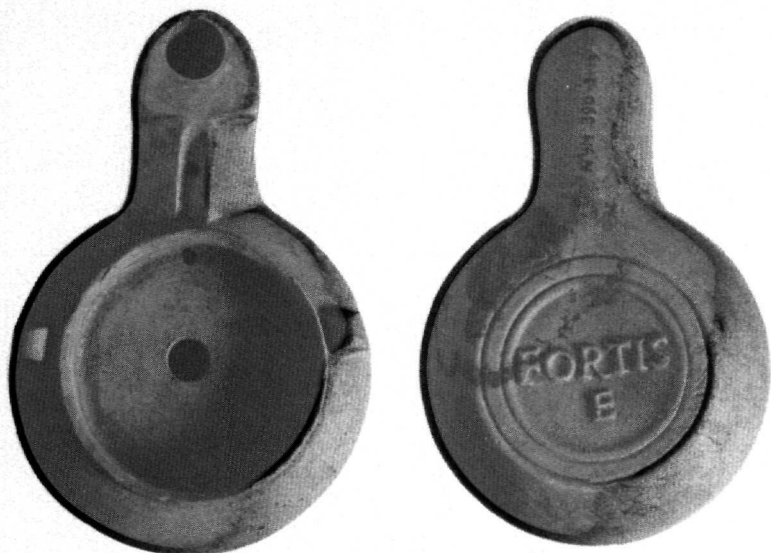
aardewerk is licht van kleur en overtrokken met een oranje sliblaag, die voor een deel verdwenen is.

Het reservoir met het oortje (en misschien de tuit) kan zijn vervaardigd met behulp van een mal van de onderkant van een zogeheten „firmalamp”. Firmalampen zijn de producten van werkplaatsen waarvan de naam is terug te vinden in de firmastempels, die vaak op de bodem in letters met hoog reliëf zijn aangebracht (afb. 2).

De rest van de lamp is niet met zekerheid te reconstrueren. Het fragment heeft geen brede, aflopende schouder en een schouderrand, twee elementen die kenmerkend zijn voor firmalampen. De tuit, een karakteristiek onderdeel van Romeinse lampen, ontbreekt en kan dus ook geen uitsluitel geven. Tuiten maken gewoonlijk ongeveer één derde deel uit van de totale lengte van

1. Olielampje van het Kops Plateau met reconstructie van de tuit en dwarsdoorsnede. Schaal 1 : 1. Tekening A. M. Nijs, Nijmegen.

2. Voorbeeld van een firmalamp met het stempel FORTIS E. Ook deze lamp is gevonden op het Kops Plateau. Hij stamt echter niet uit het legerkamp, maar hoort bij een graf uit later tijd.

een firmalamp. Wanneer de lamp een firmalamp-tuit heeft gehad, zijn drie à vier variaties mogelijk¹. Het fragment laat dus niets zien dat erop wijst dat er een mal is gebruikt van de bovenkant van een firmalamp. Gezien de vorm van het reservoir, behoort de lamp waarschijnlijk tot de zogenaamde „niet-canonische” voorlopers van de firmalampen⁴.

Op de spiegel, die niet verdiept is en geheel horizontaal loopt, is een afbeelding van een munt aangebracht. Het gaat om een *dupondius*, geslagen onder Caligula, waarvan de voorzijde is gebruikt. Hier is de kop van keizer Augustus naar links te zien, met stralenkrans en het omschrift DIVVS AVGVSTVS. Links en rechts van het portret van de vergodelijekte keizer staan een S en een C. Munten van dit type zijn geslagen in Rome in de jaren 37-41 n.Chr. (vergelijk RIC² 56). De S en C worden gedeeltelijk oversneden door twee gaten. Deze zijn zo

aangebracht dat ze het portret van de keizer niet beschadigen. Twee vulgaten in de spiegel van een lamp komen vaker voor als de maker de voorstelling hierop niet heeft willen ontsieren. Ook konden het eventueel tegelijkertijd ontluichtingsgaten zijn⁵.

Er zijn drie mogelijkheden voor een reconstructie van de lamp. Ten eerste zouden de boven- en onderzijde allebei vervaardigd kunnen zijn met behulp van een mal, waarbij de munt ingedrukt is in de mal van de bovenzijde van de lamp. Dit zou een negatief beeld van de munt opleveren in de mal en een positieve afdruk van de munt op de spiegel van de lamp. Een tweede optie is dat de onder- en bovenzijde van de lamp wel allebei zijn vervaardigd met een mal, maar dat het gedeelte met de originele spiegel is weggesneden en hiervoor in de plaats de spiegel met muntafdruk is geplaatst. De derde mogelijkheid is dat alleen de onderzijde van de lamp met behulp van een mal is vervaar-

digd. De spiegel is er gewoon op geplaatst en de bovenkant van de tuit is met de hand gevormd.

De lamp is waarschijnlijk niet volgens de in de eerste optie beschreven werkwijze gemaakt. Zoals hierboven reeds vermeld, is het onwaarschijnlijk dat de bovenkant vervaardigd is met behulp van de mal van een firmalamp. Ook zijn aan de rand van de bovenzijde „bramen” te zien, die bij een dergelijke aanpak niet verklaard zouden worden. De „bramen” zouden ontstaan kunnen zijn bij het inklemmen van de spiegel. Dit impliceert dat de lamp is gemaakt volgens de in de tweede of derde optie beschreven werkwijze (aan de binnenzijde van het fragment is te zien dat de spiegel een apart onderdeel van de lamp vormde en er los is opgezet). Welke van deze twee opties de juiste is, is echter met het ter beschikking staande fragment niet te achterhalen, omdat teveel van de lamp ontbreekt.

Mogelijkerwijs is van de originele munt een stempel van aardewerk gemaakt door het indrukken van deze munt in een stuk klei, dat vervolgens is gebakken. Dit leverde een beeld in negatief op van het geldstuk, zodat na indrukken van het stempel in een stuk klei een positieve afdruk werd verkregen, die vervolgens gebruikt kon worden als spiegel van de lamp. Is deze methode gebruikt, dan zal de munt niet al te zeer versleten zijn geweest, omdat de letters op de lamp nog goed te lezen zijn. Een andere mogelijkheid is, dat de munt zelf niet is gebruikt als stempel, maar dat deze alleen heeft gediend als voorbeeld voor iemand die een stempel in negatief heeft gesneden. Hier is de kwaliteit van de munt niet van groot belang, maar het zou wel een uiterst omslachtige werkwijze zijn.

Zeër waarschijnlijk is dus de eerste manier gevolgd. Dat is ook in overeenstemming met het feit dat de afbeelding van de munt op de spiegel wat kleiner is dan een originele munt. Als van de munt een afdruk is gemaakt in een stuk klei, dat vervolgens is gebakken om daarna als stempel te worden gebruikt, is dit te verklaren. Bij het bakken van de stempel krimpt de klei, zodat de afbeelding van de munt kleiner wordt. Ook is

er geen enkel verschil te ontdekken tussen de afbeelding van de munt op de lamp en originele munten.

Datering

Firmalampen (van het type Loeschcke 9) zijn te vinden vanaf de flavische tijd tot circa 100 n.Chr. Leibundgut is er echter zeker van dat voorvormen van firmalampen al vanaf de Claudische tijd voorkomen⁶. Als we er vanuit gaan dat de lamp behoort tot de „niet-canonische” voorlopers van de firmalamp, is ons exemplaar te dateren tussen 40 en 70 n.Chr. De munt heeft een *terminus post quem* van 37 n.Chr., maar munten als deze konden gemakkelijk enige decennia circuleren. De produktieperiode van de lamp valt dus binnen de circulatieperiode van de munt. Gezien de vrij scherpe afdruk op de spiegel, zal de munt overigens niet al te lang hebben gecirculeerd voordat hij werd gebruikt om een stempel mee te maken. De feitelijke produktiedatum zal dus wel niet veel later dan het midden van de eerste eeuw liggen, al valt dat niet met zekerheid te bewijzen.

De datering is in overeenstemming met de context van de vondst, die afkomstig is uit de vulling van een 50 cm diepe kuil (doorsnede 110 cm), die behoort bij het laatste legerkamp op het plateau. De kuil leverde nog meer vondstmateriaal op, waaronder twee munten: een keltische AVAVCIA-munt, daterend rond het begin van de jaartelling, maar ook een wat versleten dupondius van keizer Claudius met klopf. Dat duidt er al op dat het materiaal niet al te lang vóór het jaar 70 in de grond geraakt zal zijn. Ook de overige dateerbare vondsten, waaronder terra sigillata, gladwandige kruiken en ruwwandige potten, duiden daarop⁸.

Parallellen

Het Nijmeegse lampje lijkt tot dusver een unicum, hoewel er uit de oudheid wel enig vergelijkingsmateriaal voorhanden is. Er is een categorie Romeinse lampen met daarop afdrukken van munten, waarvan alle bekende voorbeelden geproduceerd zijn in Noord-Afrika. Het gaat om vroeg-christelijke lampen van het Noordafrikaans type, uit de vijf-

3. Vroeg-christelijke muntenlamp uit particulier bezit (foto Koninklijk Penningkabinet, Leiden).

de eeuw n.Chr. Deze lampen hebben afbeeldingen van solidi op de rand rond de spiegel. Hellmann (1987) kent tien exemplaren⁹. Zeven stuks, sommige geheel intact en andere als fragmenten gevonden in Noord-Afrika; één fragment in Saint-Blaise en twee stuks gevonden in Italië. Hier komt nog één exemplaar bij uit een particuliere collectie in Nederland (afb. 3), afkomstig uit Tunesië. Dit brengt het totale aantal exemplaren dat bekend is van dit type lamp op minstens elf.

De afbeeldingen van de munten op deze lampen zijn verkregen volgens de hierboven beschreven procedure, waarbij door het indrukken van een munt in een stuk klei een negatief beeld werd verkregen, dat is gebakken en vervolgens als stempel is gebruikt (op het afgebeelde exemplaar zijn de af-

drukken van de munten aangebracht op appliques). Hellmann beschrijft hoe de voor- en keerzijde van de solidus om en om worden weergegeven. Op de voorzijde staat de buste van keizer Theodosius II (402-450) afgebeeld, volledig geharnast, en face en met het omschrift DN THEODOSIVS PF AVG, op de keerzijde staat een Victoria met een groot kruis naar links en de tekst VOT XX MVLT XXX. Hellmann merkt verder op dat de tekst, op de keerzijde van de munten afgebeeld, op de twee exemplaren die gevonden zijn in Italië, anders is, namelijk VOT XX VICTORIA. Beide teksten verwijzen naar de vicennalia (het twintigjarig regeringsjubileum) van Theodosius II in 421 n.Chr.

Het geld van Theodosius II heeft volgens haar vrij lang gecirculeerd en de productie van dit type lamp laat zich daarom plaatsen tussen 421 en 500 n.Chr.¹⁰. Geen andere exemplaren dan de hier besproken Romeinse lampen met muntafdruk zijn bekend.

Hellmann maakt in haar artikel van 1987 onderscheid tussen een aantal categorieën lampen. In de eerste categorie brengt ze de lampen onder met afbeeldingen van munten gereproduceerd door indrukken van deze munten (direct of indirect met behulp van een stempel) op die lampen of de mallen daarvan. Deze groep is hierboven al uitgebreid behandeld¹¹. In haar tweede en derde categorie vallen de lampen waarop nabootsing van indrukken van munten zijn afgebeeld. Dit zijn lampen waarop voorstellingen te zien zijn die een imitatie zijn van voorstellingen die op munten staan, maar die niet direct of indirect op de lampen zijn ingestempeld met behulp van deze munten¹². Dat munten gebruikt zijn als inspiratiebron voor voorstellingen is, volgens Hellmann, niet zo verwonderlijk, omdat ook de persoon die de spiegel van de lamp moest voorzien van een decoratie voor hetzelfde probleem stond als een stempelsnijder voor een munt: ook hij moest immers een rond oppervlak vullen¹³.

Er zijn wel vondsten gedaan van andere Romeinse voorwerpen waarop afdrukken van munten voorkomen, maar ook deze zijn zeldzaam¹⁴. In feite zijn het allemaal unica

en in veel gevallen lijkt het alsof de maker een speelse inval had. Dat kan ook bij het Nijmeegse lampje het geval zijn geweest, want van een bepaalde versieringstraditie waarbij munten werden gebruikt, is geen sprake. Veeleer zijn verschillende pottenbakkers op verschillende plaatsen en tijden op hetzelfde idee gekomen¹⁵.

Noten

- 1 Willems 1990, p. 23 e.v.
- 2 Nijmegen-Kops Plateau, 40C-43Z, vondst-nr. 378-3-235.
- 3 Zie bijvoorbeeld Loeschcke 1919 en Leibundgut 1977.
- 4 Leibundgut 1977, p. 41-43.
- 5 Zie bijvoorbeeld Leibundgut 1977, no. 762 en 776 (lampen van het type Loeschcke 9), beide met een masker midden op de spiegel.
- 6 Leibundgut 1977, p. 41-43.
- 7 Type RIC (2) 92-104, met klopp IMP op de voorzijde.
- 8 Zuidgallische TS-typen Drag. 15/17, 24, 29 en 30, terra nigra-borden, waaronder een exemplaar met het stempel IISIH.IIIM, gladwandig typen Stuart (1962) 106 en 131, ruwandig typen Stuart 201, 210, 213 en 215.
- 9 Hellmann 1987.
- 10 Hellmann 1987, p. 27.
- 11 Hellmann 1987, p. 26-28.
- 12 Zie bijvoorbeeld Bruneau 1965, p. 128, no. 4604 en 4605, met een portret van Hadrianus; Leibundgut 1977, p. 138 (no. 34: Mars Ultor), p. 145 (no. 73: Amor als Herakles), p. 177 (no. 270: adelaar met haas), p. 184 (no. 322: krab); Hellmann 1987, p. 29-37.
- 13 Hellmann 1987, p. 25-26.
- 14 Zie o.a.: Lutz 1960, op een Drag. 37, in de ornamentatie een indruk van een munt van Marcus Aurelius (171 n.Chr.); Salomonson 1960, p. 52-53, een peervormig kannetje afkomstig uit El Aouja, Tunis, met een applique waarop een afdruk van een munt van de stad Tarsus in Cilicië (Klein-Azië), geslagen onder Gordianus III (238-244 n.Chr.); Cunliffe 1968, p. 108, een fragment van een dakpan met de afdruk van een sestertius van Nero (RIC 139 e.v. 65-66 n.Chr.); Gabler 1985, p. 81-82, terra sigillata gemaakt in Arezzo, gemerkt door Rodo van de C. Cispus officina, met acht indrukken van een munt van Augustus; een terra sigillata kom in het museum van Bad Kreuznach met een indruk van een iulisch-claudische munt; terra sigillata fragment afkomstig van de opgravingen in Cosa met een muntafdruk en een terra sigillata scherf met de afdruk van een munt van Sabi-

na (128-134 n.Chr.); Hellmann 1986, p. 33-36, glazen flessen met op de bodem beeltenissen van keizers, die waarschijnlijk als officiële merktekens hebben gediend; Webster 1968, een afdruk van een follis van Maximianus I (300 n.Chr.) op een scherf Oxfordshire-ware.

- 15 De schrijvers danken J. P. van der Vin (Leiden), S. L. Wynia en J. Derksen (Amsterdam) voor hun hulp.

Literatuur

- Bruneau, Ph., 1965. *Les Lampes, Exploration archéologique de Délos* 26.
- Cunliffe, B. W. (ed.), 1968. *Fifth report on the excavations of the Roman fort at Richborough, Kent*. Oxford.
- Gabler, D., 1985. The dating of terra sigillata: a survey of results, perspectives and limits. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 14, 81-92.
- Hellmann, M. C., 1986. Empreintes de monnaies romaines sur verre. *Bulletin de la Société Française de Numismatique* 4, 33-36.
- Hellmann, M. C., 1987. Monnaies et lampes romaines: de l'intérêt des études comparatives. *Revue Numismatique* 5, 25-37.
- Leibundgut, A., 1977. *Die römischen Lampen in der Schweiz*. Bern.
- Loeschcke, S., 1919. *Lampen aus Vindonissa, Ein Beitrag zur Geschichte von Vindonissa und des antiken Beleuchtungswesens*. Zürich.
- Lutz, M., 1960. La céramique de Cibis à Mittelbronn. *Gallia* 18, 111-161.
- Mattingly, H., E. A. Sydenham, C. H. V. Sutherland en R. A. G. Carson (eds.), 1984. *Roman Imperial Coinage: I Augustus-Vitellius*. London.
- Salomonson, J. W., 1960. The „fancy dress banquet”, attempt at interpreting a Roman mosaic from El Djem. *Bulletin Antieke Beschaving* 35, 25-55.
- Stuart, P., 1962. *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*. Leiden.
- Webster, G., 1968. A shard of pottery from Cirencester. *Antiquaries Journal* 48, 102-103.
- Willems, W. J. H., 1990. *Romeins Nijmegen. Vier eeuwen stad en centrum aan de Waal*. Utrecht.

ROB

Kerkstraat 1
3811 CV Amersfoort

Troelstralaan 35-c
2104 VM Heemstede